

O HRAMOVIMA DIOKLECIJANOVE PALAČE

Tomislav Marasović

UDK 726.1 (497.5 Split)
Izvorni znanstveni rad
Tomislav Marasović
Umjetnička akademija Sveučilišta u Splitu

U raspravi u nazivu i funkciji četiriju kulturnih građevina u Dioklecijanovoj palači iznosi se kronološkim redom sažeti pregled povijesnih vrela i mišljenja brojnih autora počevši od Konstantina Porfirogeneta iz sredine X. stoljeća do suvremenih interpretacija. Na osnovi izvora i historiografije zaključuje se da je prihvatljivo atribuiranje istočne kultne građevine kao Jupiterova hrama i ujedno careva mauzoleja, te zapadne građevine kao hrama koji odražava rimsku panteističku koncepciju. Ostaju otvorenima prvobitni nazivi i uloga manjih kulturnih građevina (koje Prokulijan naziva Cibelinim i Venerinim hramom), a njihov broj možda odražava simboliku tetrahije.

U dugoj povijesti istraživanja Dioklecijanove palače početak dvadesetog stoljeća obilježava novo razdoblje najviše po temeljnim studijama koje su o toj građevini objelodanili Niemann,¹ te Hebrard i Zeiller.² Sustavno iznesena znanja o sačuvanom stanju i izvornom izgledu splitske Palače, što su ih pružila njihova djela, proširena su u drugoj polovici ovoga stoljeća istraživanjima i novim tumačenjima pojedinih dijelova i prostora, objavljenim u većem broju izvještaja, knjiga i članaka.³ Tako je u zadnjim desetljećima došlo do stanovitih pomaka i u istraživanju hramova Palače.

¹ G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1910.

² E. Hebrard - J. Zeiller, *Le palais de Diocletien*, Paris, 1912.

³ Od bibliografije o Dioklecijanovoj palači u Splitu, objelodanjene u posljednjih pola stoljeća valja izdvojiti:

N. Cambi, *Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu*, *Kulturna baština*, 19, Split, 1989, str. 12 i d.; Isti, *Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost)*, *Izložba Dioklecijanova palača*, Katalog, Split 1994., str. 11-28; Isti, *On the dedication of the prostyle temple of the Diocletian's Palace in Split*, *Orbis Romanus Christianusque*, Paris, 1995, str. 253-264;

G. De Angelis d'Ossat, *Origine e diffusione dei prospetti ad andamento obliquo nelle chiese salnitane*, *Disputationes Salnitanae*, 1970. Split, 1975. str. 75 i d;

N. Duval, *La place de Split dans l'architecture aulique du Bas Empire*, *Urbs*, 4, Split, 1964-5, str. 67-95; Isti, *Palais et cité dans la pars orientalis*, *Corsi di cultura*, Ravenna 1979, str. 41-51; Isti, *Existe-t-il un »system palatial dans l'Antichite tardive«*, *Actes du Colloque de Strasbourg*, 1985, str. 463-490;

Naime, u novijoj literaturi sve do 1957. godine spominju se samo dva

hrama Dioklecijanove palače: onaj na istoku od Peristila, obično nazvan ma-uzolejem, te onaj na zapadu, nazvan Jupiterovim hramom, ili samo hramom, oba do danas izvrsno sačuvana.

Nalaz ostataka dviju manjih okruglih građevina zapadno od Peristila 1957. godine pokazao je da je Dioklecijanova palača u Splitu u dvama kulturnim prostorima (*temenos*) imala četiri građevine. Starija povijesna vrela spominjala su, doduše, uz dva dobro sačuvana hrama još i druge hramove, ali pojedini istraživači novijega doba nisu tim podacima pridavali osobitu pozornost. Pokazuje to i Bulićevo tumačenje podataka o hramovima koje je 1558. godine dao kanćelir splitske općine A. Proculiano, potanko opisujući četiri hrama u Palači.⁴ Podatke o dvama hramovima koji nisu više bili sačuvani ni poznati, F. Bulić je jednostavno protumačio tako da je jedan poistovjetio s vestibulom a drugi sa sjevernim obrambenim dvorištem Palače.⁵

Poslije nalaza ostataka dviju okruglih građevina zapadno od Peristila 1957. godine,⁶ u svim se opisima splitske Palače spominju sada četiri, a ne više samo dva kulturna zdanja, a pokreće se i pitanje kome su te građevine bile posvećene, uključujući i reviziju dosadašnjih naziva za dva dobro sačuvana veća hrama. Nalaz, dakle, otvara nova pitanja vezana i uz izvorni izgled tih građevina koji će se raspraviti u novoj sustavnoj obradi graditeljstva u Dioklecijanovoj palači koja je sada u pripremi.⁷ Druga pitanja odnose se na stvarna imena hramova, odnosno na već spomenuti problem njihove atribucije. S tim je problemom u uskoj svezi i pitanje uloge kulturnih građevina u splitskoj Palači.

Da bi se o tome moglo lakše raspravljati, iznosim ovdje kronološkim redom na vrlo sažeti način povijesna vrela i dosadašnja tumačenja imena i uloge hramova Dioklecijanove palače.

E. Dyggve, O izvornom izgledu antičkog peristila, Urbs, 4, Split 1964-1965, str. 53 i d; Isti, Nouvelles recherches au Peristyle de Palais de Dioclétien a Split, Acta ad archaeologiam..., Oslo, 1962, str. 1-6;

C. Fisković, Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, Rad JAZU, 279, Zagreb, 1950;

B. Gabričević, Decussis Dioklecijanove palače u Splitu, VAHD, LXIII-LXIV, Split, 1961-1962 str. 113 i d;

T. Kurent, Modularno propozicioniranje Dioklecijanove palače, Ljubljana, 1969;

J. Marasović - T. Marasović, Pregled radova Urbanističkog biroa na istraživanju, zaštiti i uređenju Dioklecijanove palače od 1955. do 1966. godine. Urbs, Split 1965, str. 23 i d; Isti, Dioklecijanova palača, Zagreb, 1968; Isti, Le ricerche nel palazzo di Diocleziano a Split negli ultimi 30 anni (1964-1994).

J. Marasović - T. Marasović - S. McNelly - J. Wilkes: Diocletian's Palace, joint excavations in south-east quarter, I-II, Split, 1972, 1976.

S. McNelly: Introduction: State of Scholarship, Diocletian's Palace, American - Yugoslav joint excavation, Volume five, Minneapolis, 1989.

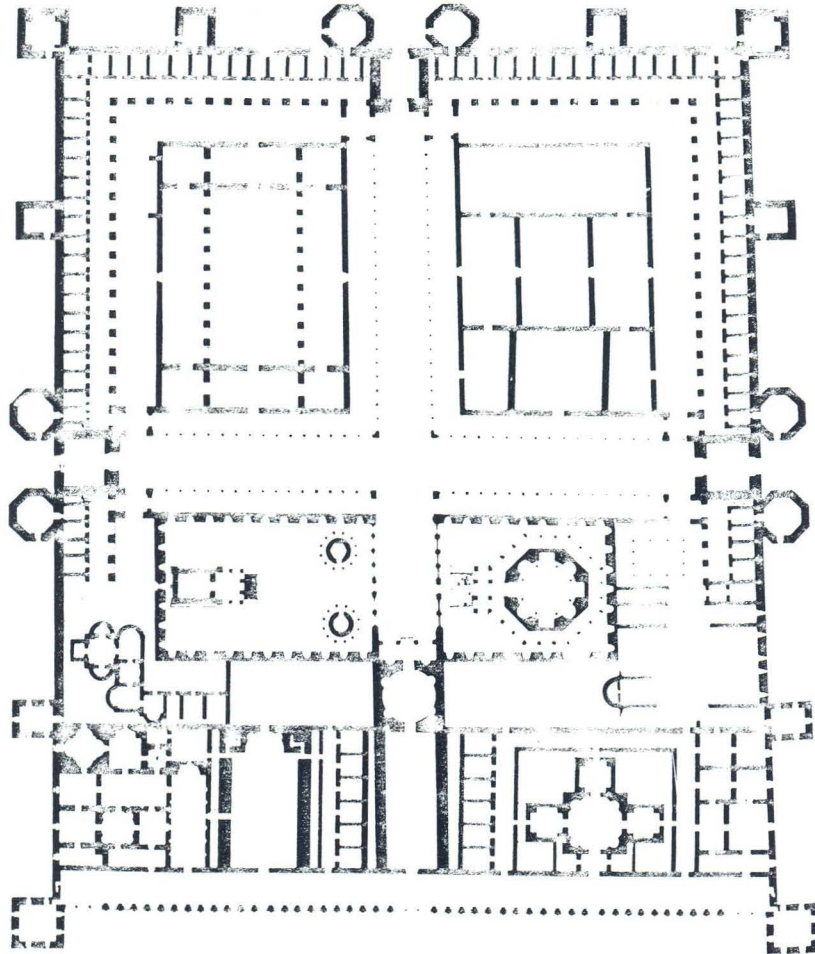
J. Wilkes: Diocletian's Palace, a residence of a retired Emperor, Scheffield 1986.

⁴ A. Proculiano, Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo..., Venetia, MDLXVII, pretiskano u Commissiones et relationes Venetae, III, Zagreb, str. 197-238.

⁵ F. Bulić - Lj. Karaman, Palača cara Dioklecijana, Zagreb 1927., str. 64, bilješka 46.

⁶ Istraživanje Jerka Marasovića; usp. J. Marasović - T. Marasović, Pregled radova... (usp. bilj. 3).

⁷ Sustavnu obradu priprema J. Marasović, Split - Dioklecijanova palača - graditeljstvo.

Tlocrt Dioklecijanove palače (pretpostavljeno izvorno stanje prema J. Marasoviću)

PREGLED POVIJESNIH VRELA I TUMAČENJA HRAMOVA

Prvi podatak o nekom hramu u Palači donosi bizantski car pisac Konstantin Porfirogenet oko 950. godine.⁸ Među ostacima Dioklecijanova »dvora i Palače« on spominje »crkvu sv. Dujma, gdje je i sam svetac pokopan, a što je bila i grobnica cara Dioklecijana«.

⁸ *Konstantin Porfirogenet, De thematibus et de administrando imperio*, Ed. Bonn, 1840 cap. 29, str. 137.

Iz sredine XI. stoljeća potječe podatak Adama Parižanina (oko 1060. godine), koji je - opisujući život sv. Dujma - naveo za splitsku stolnu crkvu da je »hram nekoć posvećen Jupiteru«.⁹

Piscu *Historie Salonitane* Tomi Arhidakonu (sredina XIII. stoljeća) poznata su tri hrama, jer opisujući carevu Palaču on tvrdi da su u njoj »podignuti hramovi idola Jupitera, Asklepija i Marta«. Pri tome glavnu kultnu građevinu, u srednjem vijeku pretvorenu u katedralu, on naziva Jupiterovim hramom (»templum Jouis«).¹⁰ Za druga dva hrama koja spominje ne određuje pobliže koji bi bio Eskulapov, a koji Marsov.¹¹ Ipak po redosljedju nabiranja, a imajući u vidu i okolnost da R. Adam naziva zapadni pravokutni hram Eskulapovim, možemo pretpostaviti da je takva i Tomina atribucija, pa onda ostaje zaključiti da bi se Marsov hram odnosio na jednu od dviju manjih okruglih građevina, ili pak na vestibul koji su i neki kasniji pisci smatrali jednim od hramova Palače.

Putopisac Ciriacus Anconitanus 1436. godine na svom se putu prema istoku zaustavio i u Splitu. U kratkom opisu Palače spominje »Jupiterov hram koji danas građani zovu imenom Blaženoga Dujma Biskupa«.¹²

Isti podatak o stolnoj crkvi koja je izvorno bila posvećena Jupiteru nalazi se i kod splitskog pisca Marka Marulića početkom XV. stoljeća (»stat adhuc templum Iovi quondam sacrum, nunc Domnio Martyri dicatum«).¹³

Tlocrt mauzoleja Dioklecijanove palače i nacrt njegova zapadnog portala, što se nalaze u knjižnici Royal Institute of British Architects u Londonu, sadrže i bilješke talijanskog renesansnog arhitekta Andreje Palladija (1450. godine). Ranije uvriježeno mišljenje da su to Palladijevi crteži,¹⁴ u novije se doba kritički prihvaća i tumači samo kao bilješke talijanskog arhitekta na crteže drugog autora.¹⁵

Mletački putopisac Giambattista Giustinian opisao je 1553. godine pojedine dijelove Dioklecijanove palače, posvetivši najviše pozornosti Jupiterovu hramu (katedrali). Navodi da se po sredini unutrašnjosti te zgrade nalazio kip božice Cibebe, koji je »danas izvan crkve«.¹⁶

⁹ Prema F. Buliću, Palača cara Dioklecijana, Split, 1927, str. 65.

¹⁰ Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana (ed. F. Rački), Zagreb, c. IV.; T. Arhidakon, Kronika, ed. V. Rismondo, Split, 1977.

¹¹ Na to upozorava N. Cambi (On the dedication of the Prostyle Temple of the Diocletian's Palace in Split, Orbis Romanus Christianusque (Zbornik N. Duvala, Paris, 1995, str. 256) koji smatra da je po tome vreli prostilni hram mogao biti posvećen Eskulapu ili Marsu.

¹² Epigrammata reperta per Illyricum a Ciriaco Anconitano, str. XXIII., usp. F. Bulić, Car Dioklecijan, str. 34.

¹³ I. Kukuljević-Sakcinski, Stari pisci hrvatski, I, Marko Marulić i njegovo doba, Zagreb 1869. str. LXIII.

¹⁴ Prema E. Hebrardu (Spalato, le Palais de Diocletien, Paris, 1912), koji je otkrio crteže i atribuirao ih Palladiju.

¹⁵ Gian Giorgio Zorzi, I disegni della antichità di Andrea Palladio, Venezia, 1959, sl. 266, 267, str. 106; H. Spielmann, Andrea Palladio und die Antike, München-Berlin, 1966, no. 247, 248, str. 94-95, 117.

¹⁶ Itinerario in cui si describe l'Istria e la Dalmazia, a.1553, rukopis u Arheološkom muzeju u Splitu.

Antonio Proculiano, kanćelir splitske općine, održao je 1558. godine govor gradskim vijećnicima u kojemu opisuje Dioklecijanovu palaču i spominje u njoj - opširnije od bilo koga drugoga prije njega - četiri hrama.¹⁷ »Unutar te palače bijahu četiri prekrasna hrama: na južnoj strani božice Cibele, zvane majkom bogova u koje se u staro vrijeme vjerovalo, drugi Venerin na sjevernoj, na istoku treći Jupiterov, koji ste kasnije posvetili vječnoj i slavnoj djevici, majci pravoga i jedinoga Boga i svetom Dujmu, vašem zaštitniku, četvrti Janov na zapadnoj strani, poslije prepravljen i nazvan kapelom svetog Ivana; prvi je drugome, a treći četvrtome nasuprot, a slični su i po izradi kamena, vrata i vijenca, iako ne iste veličine i oblika, jer prvi je sfernog ili okruglog, drugi uglatog šesterokutnog, treći osmerokutnog, četvrti četverokutnog oblika bijahu sagrađeni.«¹⁸ Nešto dalje Proculiano navodi: »Bijahu još mnogobrojni lukovi nad lukovima, prekrasno umjetnički izrađeni, gotovo bezbrojni stupovi, s jednim divnim i čudesnim vestibulom ili portikom ispred hrama božice Cibele, okolo stupovlje uz Jupiterov hram koji još uvijek postoji.« Na Jupiterov hram Prokulijan se još jednom vraća i kaže: »I sve je u ovoj građevini (Palači, opaska T.M.) bilo napravljeno s velikom umjetnošću, nacrtom i arhitektonskim smislom, a naročito hram koji još uvijek postoji, već spomenuti Jupiterov, ne samo proporcionalan u mjerilu i prikladan po obliku već i po broju i težini kamena; ispod prazan s vrlo jakim svodovima i podnožjima koji su mogli podnijeti svaku nerazmjernu težinu i spravu.«

Englez George Wheler poduzeo je 1677. godine zajedno s francuskim liječnikom dr. Sponom putovanje po istočnom Sredozemlju. U knjizi koju su putopisci objavili donosi se opis i crteži Dioklecijanove palače.¹⁹ Iz opisa izlazi da su putopiscima bila poznata tri hrama, a vestibul također smatraju »okruglim hramom« uspoređujući ga s rimskim Panteonom. Uz dva danas sačuvana hrama tj. katedralu (posvećenu prema tom opisu sv. Luciji) i pravokutni (posvećen sv. Ivanu Krstitelju) oni spominju i još jedan »sasvim okrugli hram, presvođen na isti način, od kojeg je danas dio pretvoren u ruševine«. Osim što iz takvog opisa zaključujemo da je autorima putopisa također bio poznat mali okrugli hram što ga Proculiano zove *Cibelinim*, izlazi također da su barem dio toga hrama putopisci mogli osobno vidjeti u drugoj polovici XVII. stoljeća. To znači da se Proculiano u svom opisu Palače više od stotinu godina prije mogao također osloniti na stvarne ostatke *Cibelinog hrama*, a ne samo na ono što je mogao zaključiti po nekom prijašnjem opisu.

Splićanin Petar Nicolini (Nikolić) jedan je od starijih pisaca koji također drži da je oktogonalna zgrada istočno od mauzoleja bila Jupiterovim hramom.²⁰

¹⁷ Oratione al Clarissimo M. Giovan Battista Calbo dignissimo rettor et alla magnifica Comunità di Spalato, detta da Antonio Proculiano canceliero di essa Comunità, In Venetia, appresso Domenico Farri 1667, pretiskano u Commissiones et relationes venetae, sv. III, Zagreb, str. 197-288.

¹⁸ Hrvatski prijevod s talijanskog teksta prema: M. Marasović-Alujević, Proculijanov govor splitskoj općini 1558. godine i njegovo značenje za kulturno-povijesna i filološka istraživanja. Kulturna baština, Split, 1985, str. 96-101.

¹⁹ Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grece e du Levant, Lyon, a.1678; Journey into Greece by G. Wheler, in company of Dr. Spon of Lions, London, 1689. str. 21.

²⁰ P. Nicolini, Summarium rerum merabilium urbis Spalatensis, usp. D. Farlati: Illyricum Sacrum, I, 489.

U svom opisu Dioklecijanove palače početkom XVIII. stoljeća, koji je s talijanskog na latinski preveo i djelomično se njime koristio Farlati,²¹ navodi da se u Dioklecijanovom mauzoleju štovao kip Jupitera,²² te se suprotstavlja drukčijem mišljenju (Platina), prema kojem bi taj hram bio posvećen božici Cibeli. Vestibul Dioklecijanove palače, po njemu, bio bi hram boga Marsa, a pravokutni hram na zapadu posvećen Eskulapu.

Austrijski barokni arhitekt Johann Bernhard Fischer von Erlach uvrstio je 1721. godine Dioklecijanovu palaču u svoj izbor najpoznatijih povijesnih građevina svih vremena i objelodanio njezinu idejnu rekonstrukciju.²³ Kako nikad nije posjetio Split, autor je podatke za svoju studiju i opis dobio od Splitskana Ivana Petra Marchija i crtača Vicka Paterne.²⁴ U tekstu ispod rekonstrukcije navode se podaci koji se tiču i hramova. Tako Fischer von Erlach Vestibul zove »okruglim hramom koji je nekada pripadao božici Veneri«. Prema istom autoru, četverokutni hram bio je »nekad namijenjen Cibeli«. Važan podatak odnosi se i na mali okrugli hram: »*Ima još jedan mali okrugli hram koji nije mogao biti prikazan u perspektivnom crtežu i koji je gotovo (pod crtao T. M.) porušen*«. Zaključujemo, dakle, da je od tog hrama (»Cibelinog« po Prokulianu) ipak nešto ostalo i u prvoj polovini XVIII. stoljeća.

Isusovac Daniel Farlati u svojem je opsežnom radu *Illyricum Sacrum* (1751.) pisao i o Dioklecijanovoj palači na osnovi različitih vrela, a uz Fischer von Erlachovu rekonstrukciju donosi i tlocrt.²⁵ Pogrešno navodi Nicolinija prema kojemu je Jupiterov kip iz mauzoleja prenesen u muzej mletačke plemićke obitelji Capello, prihvativši taj podatak vjerojatno iz nekog drugog povijesnog vrela.²⁶

Prvo sustavno istraživanje Dioklecijanove palače poduzeo je britanski arhitekt Robert Adam koji je 1757. doputovao u Split s francuskim slikarom Ch. L. Clerisseauom i drugim crtačima, te objavio o tome opsežnu monografiju 1764.²⁷ U opsežnoj grafičkoj dokumentaciji s nacrtima sačuvanog i izvornog stanja zabilježena su samo dva glavna hrama. U opisu se, međutim, spominje tradicija prema kojoj su u Palači bila četiri hrama, ali autor drži da su u stvari bila samo dva: na istoku Jupiterov (katedrala) i na zapadu Eskulapov (krstionica), poznat pod tim imenom na osnovi prijašnjih vrela, kojemu pripisuje ulogu mauzoleja. Osvrćući se na tradiciju o »četiri hrama«, Adam smatra da bi navodni treći hram trebao biti vestibul, a od četvrtoga, unatoč nastojanjima, nije pronašao nikakvih tragova.²⁸

²¹ Ibid.

²² Izvorni Nicolinijev tekst pronašao je i objelodanio C. Fisković, Nicolinijev opis Dioklecijanove palače, Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 18, Zagreb, 1994, str. 29-34.

²³ J. B. Fischer von Erlach, Entwurf einer historischen Architektur, Wien, 1721.

²⁴ Kritičku analizu Fischer von Erlachovih crteža dao je D. Kečkemet; Crteži i grafike Dioklecijanove palače Fischer von Erlacha, Peristil, 30, Zagreb, 127-138.

²⁵ D. Farlati, Illyricum sacrum, II, Venetiis 1753, uz str. 397.

²⁶ C. Fisković, Nicolinijev opis... o. c. (22), str. 29.

²⁷ R. Adam, Ruins of the palace of the Emperor Diocletian at Spalatro, London, 1764.

²⁸ R. Adam, o. c., str. 15-16.

Francuski slikar Louis-Francois Cassas u svojim crtežima i akvarelima zabilježio je 1782. godine i Dioklecijanovu palaču odnosno njezine dijelove.²⁹ Na mnogim njegovim slikama iz različitih rakursa naslikani su od hramova palače samo Dioklecijanov mauzolej (katedrala) i pravokutni hram (krstionica).

Splitski skladatelj i polihistor Julije Bajamonti u svojem zapisu o Splitu³⁰ 1978. godine preuzima ranije opise Dioklecijanove palače, pa tako ponavlja Nicolinijevu atribuciju vestibula »antičkom hramu boga Marsa«.

Objelodanjujući 1802. godine Cassasove crteže Dioklecijanove palače, J. Lavallée je, na osnovi tada dostupnih vrela i literature, dao i neka svoja tumačenja pojedinih građevina.³¹ Tako je, savjetujući se s E. Viscontijem iz Rima, zaključio da je carev mauzolej bio izvorno posvećen božici Dijani.

Prema F. Lanzi,³² još 1825. godine postojao je rukopis Lorenza Vitelleschija: *Descrizione del Palazzo di Diocleziano*, u kojem se splitska katedrala poistovjećuje s Jupiterovim hramom, a spominje se i Jupiterov kip koji se tamo nalazio.

Bernard Colonel je 1829. godine prvi iznio pretpostavku da je splitska katedrala prvobitno predstavljala antički hram Boga Sunca.³³

Splitski arhitekt i konzervator Vicko Andrić, proučavajući dugo Dioklecijanovu palaču, dotakao se i pitanja njezinih hramova. Veliki oktogonalni hram tumači 1863. godine kao »jedini hram u Palači... posvećen Jupiteru, a ne Dijani, kako su ga neki pogrešno nazivali«. ³⁴ Pravokutni hram Andrić je do 1846. godine nazivao *Eskulapovim* hramom.³⁵ Poslije se sam ispravlja u legendi i navodi: »Hram Eskulapa, kako ga se smatralo do 1845. Novi nalazi u tom dobu odredili su ga kao mauzolej ili Dioklecijanova grobna cela«. ³⁶ U svom tlocrtu sačuvanih dijelova iz 1852. godine Andrić je zabilježio zapadno od Peristila i mali sjeverni hram okrugle osnove koji je u legendi protumačio: »Temelj načinjen od velikog obrađenog kamenja okrugle gradnje. U kolovozu 1851. otkriven je u iskopu radi izrade kanala.« Andrić donosi i pretpostavljene dimenzije hrama te navodi kako se zbog nalaza odustalo od gradnje kanala; ustvrdio je da ostaci nisu bitno oštećeni, pa ih se dizanjem pločnika lako može ponovno pokazati.³⁷ U monografiji o Dioklecijanovoj palači, koju je objelodanio 1855. godine, F. Lanza se priklanja novijim zaključcima svoga doba o imenima i ulozima glavnih dvaju hramova. Tako veliku osmerokutnu građevinu istočno od Peristila naziva hramom Božice Dijane, a u malom pravokutnom

²⁹ Cassasove grafike objelodanio je J. Lavallée: *Voyage pittoresque et historique de l'Istrie et de la dalmatie redige d'aperes l'Itineraire de L.F. Cassas par Joseph Lavallée*, Paris 1802. Cassasove akvarele objelodanio je *D. Kečkemet*, Louis Francois Cassas i njegove slike Istre i Dalmacije 1782, Rad JAZU, Zagreb, 379/178, str. 7-200.

³⁰ *J. Bajamonti*, Zapis o gradu Splitu (preveo D. Kečkemet), Split, 1962, str. 11-12.

³¹ *J. Lavallée*, o. c.; usp. također *D. Kečkemet*, o.c.(v.bilj.29).

³² *F. Lanza*, *Dell antico palazzo di Diocleziano in Spalato*, Trst, 1855. str.

³³ *B. Colonel - Musée*, Diocletien, Paris 1829.

³⁴ *D. Kečkemet*, Vicko Andrić, arhitekt i konzervator 1793-1866, Plan ostataka, sl. 84.

³⁵ O. c. tabla, sl. 65.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ O.c. tabla 1.

hramu na zapadu i on vidi Dioklecijanov mauzolej.³⁸ Opisujući najvažnije dijelove Dioklecijanove palače, Valentin Lago (1870.) također smatra da je najveća kulturna građevina koju većina pisaca naziva Jupiterovim hramom bila posvećena božici Dijani, dok je zapadni, tzv. Eskulapov hram imao ulogu careva mauzoleja.³⁹

Luka Jelić (1894.) priklanja se ranijim autorima koji u splitskoj katedrali vide prvobitni Jupiterov hram, dok na osnovi analize ornamenta zapadni hram povezuju s Dioklecijanovim pogrebnim kultom,⁴⁰ svrstavajući se tako u one malobrojne pisce koji su u tom hramu htjeli vidjeti carev mauzolej.

Njemački se arhitekt i povjesnik graditeljstva J. Durm (1905.) u *Priručniku antičkog graditeljstva*⁴¹ zadržao i na pojedinim građevinama splitske Palače, među kojima je posebno zanimljiva pretpostavka da su se u kripti mauzoleja nalazili carevi posmrtni ostaci, a to je moglo biti samo ako su, prethodno spaljeni, čuvani u urni.

Prema mišljenju C. Gurlitta (1910.), oktogonalna zgrada istočno od Peristila, odnosno njezina kriptna, bila bi *mitrej*. To bi, po mišljenju toga autora, bio odraz Dioklecijanova sinkretizma kojim je kult Mitre spojio sa službenim rimskim bogoštovanjem.⁴²

Dva sačuvana hrama Dioklecijanove palače prvi je temeljito obradio u svojoj monografiji austrijski arhitekt G. Niemann (1910.).⁴³ Istočni hram (katedralu) smatra Dioklecijanovim mauzolejem, a za zapadnu kulturnu građevinu (krstionicu) izričito navodi da joj »atribucija nije određena ni natpisom niti značajnim simbolom unutar njezine skulptorske obrade«. Stoga je jednostavno naziva *Hramom*, držeći da u Palači nema drugih hramova.

Podjednako iscrpnu arhitektonsku obradu sačuvanih hramova dali su u svojoj monografiji o Palači Francuzi E. Hebrard i J. Zeiller (1912.),⁴⁴ koji također opisuju samo dvije kulturne građevine. Po njima je također katedrala carev mauzolej, a krstionica samo *hram*.

F. Bulić (1927.) u svojoj knjizi o Dioklecijanovoj palači donosi najiscrpnije od svih dotadašnjih autora prijašnja mišljenja o Palači i pojedinim njezinim dijelovima, uključujući i hramove.⁴⁵ Ne prihvativši podatke ranijih pisaca o četirima hramovima, opredjeljuje se samo za dvije kulturne građevine: mauzolej, istočno, i hram, zapadno od Peristila, koji je, po njegovom mišljenju, bio posvećen Dioklecijanovu božanskom ocu Jupiteru. Odatle i pretpostavka da se već spomenuti kip Jupitera štovao u tom hramu, a ne u mauzoleju. Bulić ipak ostavlja mogućnost da je hram možda bio posvećen i Eskulapu, carevu

³⁸ F. Lanza, o.c.

³⁹ V. Lago, *Memorie sulla Dalmazia*, II, Venezia 1870., str. 159-160.

⁴⁰ L. Jelić, Prvobitno opredjeljenje Spljetske stolne crkve, *Ephemeris spatensis*, Jadeare, 1894., str. 1-3.

⁴¹ J. Drum, *Die Baustile*, II, *Die Baukunst der Etrusker, Die Baukunst der Römer*, II, Stuttgart, 1905., str. 593-594.

⁴² C. Gurlitt, u predgovoru G. Kowalczyk, *Denkmäler der Kunst in Dalmatien*, Berlin, 1910., str. 4.

⁴³ G. Niemann, *Der Palast Diokletians in Spalato*, Wien, 1910., str. 62-85, usporedi također i hrvatski prijevod M. Marasović u izdanju Mediteranskog centra za graditeljsko naslijeđe, Split, 1993.

⁴⁴ E. Hebrard - J. Zeiller, *Spalato, Palais de Diocletien*, Paris, 1912., str. 69-108.

⁴⁵ F. Bulić - Lj. Karaman, *Palača cara Dioklecijana*, Zagreb, 1927., str. 64-108.

»pokrovitelju«. ⁴⁶ U istoj knjizi Lj. Karaman iznosi svoje primjedbe o pojedinim zgradama, prihvaćajući Bulićevu nomenklaturu dviju kulturnih građevina: Mauzoleja i Hrama.

Obradujući nove poslijeratne rezultate istraživanja i uređenja Dioklecijanove palače, Cvito Fisković (1950.), nije se posebno bavio atribucijom kulturnih građevina, već je prihvatio nomenklaturu, ustaljenu u XX. stoljeću, po kojoj je na istoku od Peristila Dioklecijanov Mauzolej, a na zapadu Hram. ⁴⁷ U znatno kasnijem radu (1991.) C. Fisković obrađuje podatke o Eskulapovom kultu u Dioklecijanovoj palači. ⁴⁸

Obradujući Mauzolej carice Jelene i bazilike sv. Marcelina i Petra u Rimu, F. W. Deichman i A. Tchira, dotaknuvši se i problema odnosa dvaju temenosa u Splitu, ⁴⁹ prihvaćaju uobičajenu atribuciju glavnih kulturnih zgrada, Mauzoleja na istoku i Hrama na zapadu kao odvojenih, simetrično postavljenih građevina u odnosu na glavnu uzdužnu os Palače.

Istraživanjem Jerka Marasovića (1957.) otkrivene su u zapadnom kulturnom prostoru dvije manje građevine koje su imale kružnu podnicu, pa je time vraćena vjerodostojnost starijim povijesnim vrelima, u prvom redu A. Proculianu koji spominje hramove Cibele i Venere. ⁵⁰ Kasnijim istraživanjima dobiveni su novi podaci o objema građevinama, naročito onoj sjevernoj. ⁵¹ Izvorni izgled svih četiriju kulturnih građevina J. Marasović će iscrpno obraditi u svojoj knjizi o Dioklecijanovoj palači. ⁵²

Na otkrića manjih kružnih građevina među prvima se osvrnuo francuski arheolog Noel Duval 1961. godine. ⁵³ Uz prijašnja tumačenja tih građevina kao hramova, on nabraja i druge mogućnosti: mauzoleja članova carske obitelji, ili pak čisto ukrasnih zdanja poput nimfeja i trofeja. ⁵⁴

Njemački arheolog Heinz Kähler (1964.) dao je dva priloga proučavanju hramova Dioklecijanove palače. U svojoj usporednoj analizi carske vile u Piazza Armerini i Dioklecijanove rezidencije u Splitu Kähler, na osnovi proučavanja skulptura zapadnog hrama, vidi u toj građevini hram božanstva sunca (Sol invictus), koji je istodobno služio i kultu mrtvih. ⁵⁵ Istočna je građevina, po njemu,

⁴⁶ O. c. str. 75.

⁴⁷ C. Fisković, Prilog proučavanju i zaštiti Dioklecijanove palače u Splitu, Rad JA, knjiga 279, Zagreb, 1950.

⁴⁸ C. Fisković, Humanizacija sred Dioklecijanove palače, Mogućnosti, XXXVIII, 5-7, Split, 1991, str. 420.

⁴⁹ F. W. Deichmann - A. Tchira, Das Mausoleum der Kaiserin Helena und die Basilika der Heiligen Marcellinus und Petrus an der Via Labicana vor Rom, JDAI, str. 86.

⁵⁰ J. Marasović - T. Marasović, Dioklecijanova palača, Zagreb, 1958.

⁵¹ J. Marasović - T. Marasović, Le ricerche nel palazzo di Diocleziano a Split negli ultimi 30 anni (1964-1994). Antichite Tardive, 2, Paris, 1994, str. 96.

⁵² J. Marasović, Dioklecijanova palača - graditeljstvo, obrada u okviru znanstvenog projekta uz financijsku potporu Ministarstva znanosti i tehnologije RH.

⁵³ N. Duval, Le palais de Dioclétien a Spalato a la lumiere des recentes decouvertes, Bulletin de la Societé Nationale des Antiquitaires de France, Paris, seance 3 Mai 1961.

⁵⁴ Ibid. str. 80.

⁵⁵ H. Kähler, Split i Piazza Armerina, rezidencije dvaju careva tetrarha, Urbs, 1961-1962, Split, 1965, str. 107.

Dioklecijanov mauzolej u kojem se nalazio sarkofag kojemu je ostatke identificirao u porfirnim ulomcima u splitskom Arheološkom muzeju.⁵⁶

Amerikanac Alfred Frazer (1966.), na osnovi svojih studija rimskih hramova, odbacio je pretpostavku prema kojoj bi istočna kulta građevina u Splitu bila istodobno carev mauzolej i Jupiterov hram.⁵⁷

Težište rasprave G. Wauricka (1973.) jest problem smještaja mauzoleja u neposrednoj blizini careva stana, po čemu bi splitski primjer bio prva negacija dotadašnje prakse. Taj primjer, a još više Galerijev mauzolej unutar grada u Solunu, otvorili su put novim shvaćanjima tog problema u kršćansko doba.⁵⁸

Na atribuciju Jupiteru ponovno vraća prostilni zapadni hram Dioklecijanove palače njemački arheolog H. Wrede (1981.) koji polazi od aksijalnog položaja toga hrama u odnosu na Dioklecijanov mauzolej, pa je, po njegovu mišljenju, ta građevina trebala biti posvećena Dioklecijanovu božanskom ocu.⁵⁹

U neobjelodanjenom doktorskoj disertaciji pod naslovom *Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji* arheolog J. Medini (1981.) prihvaća Prokulijanovu atribuciju hramova u Dioklecijanovoj palači, posebno kad je u pitanju božica Cibela.⁶⁰

U svojoj knjizi o Dioklecijanovoj palači 1982. godine, pisanoj s namjerom da građevinu na listi svjetske kulturne baštine približi širem krugu čitatelja, otvorio sam mogućnost povezivanja broja hramova u Palači sa simbolizmom tetrahije.⁶¹ Ostao sam istoga uvjerenja kad sam posebno obrađivao tetrahijski simbolizam Dioklecijanove palače.⁶²

U opisu Dioklecijanove palače, objelodanjenom u monografiji sažetog opsega, engleski se arheolog J. Wilkes (1986.) dotakao i hramova. Zapadnu kulturnu građevinu on poput mnogih drugih naziva samo »Hramom«, ali, vezujući se na povijesna vrela o kipu u toj građevini, ostavlja mogućnost da je ona mogla biti posvećena i Jupiteru.⁶³ Za manje okrugle hramove iznosi pretpostavku da su to mogla biti svetišta, vjerojatno u obliku kružno postavljenih stupova s krovom (*monopteroi*), u kojima su stajali kipovi.⁶⁴

⁵⁶ Ibid., bilješka 33.

⁵⁷ A. Frazer, The Iconography of the Emperor Maxentius Building in Via Appia, Art Bulletin, 48, str. 385-392.

⁵⁸ G. Waurick, Untersuchungen zur Lage der römischen Kaisergraber in der Zeit von Augustus bis Constantin, JRGZM, 20, str. 107-146.

⁵⁹ H. Wrede, Eine tetrarchische Gigantomachie in Split, Jahrbuch f. Antike u. Christentum, 24, 1981, str. 66 i d.

⁶⁰ J. Medini, Maloazijske religije u rimskoj provinciji Dalmaciji, doktorska disertacija, Zadar, 1981.

⁶¹ T. Marasović, Dioklecijanova palača, Beograd, 1982; Isti: Dioklecijanova palača, svjetska kulturna baština, Split, Hrvatska, Zagreb, 1994., str. 106.

⁶² T. Marasović, O tetrahijskom simbolizmu Dioklecijanove palače, rad predan 1993. godine za Radove fakulteta PMZOP Sveučilišta u Splitu.

⁶³ J. Wilkes, Diocletian's Palace, a residence of a retired Emperor, Scheffield, 1986, str. 48.

⁶⁴ Ibid. Wilsovu pretpostavku prema kojoj bi okrugle građevine bile bez cele osporio sam u osvrtu na njegovu knjigu. Usp. T. Marasović, A new book on Diocletian's Palace, Journal of Roman Archaeology, 2, Michigan, 1989. str. 376.

Sheila McNally, voditeljica američke ekipe u zajedničkim istraživanjima Dioklecijanove palače (1968.-1984.), u svojem se osvrtu na dosadašnja proučavanja, uz vlastito tumačenje pojedinih dijelova careve rezidencije u Splitu, dotiče i hramova.⁶⁵ Atribuciju prostilne građevine s Jupiterovim hramom smatra još uvijek najuvjerljivijom, dok joj se dvije kružne građevine unutar zapadnog temenosa čine premalima da bi bile hramovi, pa stoga ostavlja mogućnost drukčijih interpretacija (poput spomenute Duvalove).⁶⁶ Više nego identifikacijom tih građevina, ona se bavi kompozicijskim tumačenjem njihove pojave u suprotstavljanju zapadnog *temenosa* s trima manjim građevinama u istočnom *temenosu* koji u cjelini ispunja zgrada mauzoleja.

Prilog Duje Rendića Miočevića (1993.) odnosi se na mauzolej, u kojem predlaže prvobitnu kompoziciju istočnog segmenta ukrasnog vijenca u unutrašnjosti uništenog u XVII. stoljeću probijanjem prozora. S obzirom na periferni položaj portreta Dioklecijana i Priske, zaključuje da je na uništenom središnjem dijelu bio prikazan lik orla, Jupiterova simbola koji se poistovjećivao sa samim Dioklecijanom. Kompozicija bi u cjelini predstavljala stanovit izraz nedočekane careve apoteoze.⁶⁷ Ostavlja mogućnost ikonografskog povezivanja orlova lika s motivom boga sunca na zapadnom hramu.

Iscrpnom studijom o rimskim mauzolejima H. von Herberg (1993.) potvrđuje najčešće prihvaćeno mišljenje da je građevina u istočnom kulturnom prostoru Dioklecijanove palače zaista bila carev mauzolej.⁶⁸

Proučavajući skulpturalni program zapadnog prostilnog hrama Palače, Nenad Cambi (1994., 1995.), polazeći od slijeda različitih bogova što su tamo prikazani, dolazi do zaključka da je tamo iskazan panteistički koncept hrama kao dokaz Dioklecijanove skrbi za autentičnom rimskom religijom.⁶⁹ Razrađujući tu misao u posebnoj obradi prostilnog hrama, Cambi smatra da različiti likovi na ukrasu (od kojih mnogi danas i nedostaju) upućuju na panteističko obilježje čitavog toga niza, na svojevrsnu sintezu različitih vjerskih elemenata koji su pripadali Dioklecijanovu religijskom sustavu.⁷⁰

⁶⁵ S. McNally, Introduction: State of Scholarship, Diocletian's Palace, American - Yugoslav joint excavation, Vol. V, Minneapolis, 1989, str. 3-43.

⁶⁶ V. bilješku 46.

⁶⁷ D. Rendić - Miočević, O uništenom središnjem motivu friza Dioklecijanova mauzoleja u Splitu, Prijatelj zbornik, I, Split, 1993, str. 99-115.

⁶⁸ H. v. Herberg, Römische Mausolea, Darmstadt, 1993.

⁶⁹ N. Cambi, Dioklecijanova palača i Dioklecijan (lik i ličnost), Izložba Dioklecijanova palača, Katalog, Split, 1994, str. 11-27.

⁷⁰ N. Cambi, On the dedication of the Prostyle Temple of the Diocletian's Palace in Split, Orbis romanus christianusque, Travaux sur l'Antichite Tardive ressembles autour des recherches de Noel Duval, Paris, 1995, str. 262.

ZAKLJUČAK

Sažeti pregled povijesnih vrela i mišljenja brojnih autora i istraživača koji su se dosad bavili pitanjem hramova pokazuje vrlo različita tumačenja kulturnih građevina u Dioklecijanovoj palači. Povijesna vrela i proučavanje sačuvanih hramova i njihovih ostataka omogućuju i stanovite zaključke vezane uz broj i ulogu tih građevina u Dioklecijanovoj palači i božanstava kojima su one bile posvećene.

1. Ako se, sudeći samo po povijesnim vrelima, broj građevina u kulturnim prostorima Dioklecijanove palače mogao donedavna još uvijek smatrati otvorenim, s obzirom na neslaganje starijih pisaca i istraživača između XVIII. i XX. stoljeća, nalaz dvaju zdanja kružne osnove 1957. godine konačno je potvrdio vjerodostojnost starih vrela i pokazao da je Dioklecijanova palača u Splitu u svojem izvornom stanju imala četiri kultne građevine, od kojih je najveća, osmerokutnog tlocrta, smještena istočno, a tri manje zapadno od Peristila.

Dosad iznesene moguće atribucije tih kulturnih građevina prema skupini bogova *Jupiter - Eskulap - Cibela - Venera*, ili pak, *Jupiter - Jan - Cibela - Venera*, uz uključivanje *Marsa* u takve kombinacije, pa čak i uz mogućnost vrlo uvjerljivog tumačenja da je zapadni hram odražavao panteistički koncept rimske religije, nisu dovele do zaključka prema kojemu bi se u splitskoj Palači očitovala određena skupina antičkih božanstava koja bi bila znakovita u kasnoj antici. Istraživanje, pak, oblika dviju manjih kružnih građevina u zapadnom temenosu⁷¹ upućuje na zaključak kako nema sigurnih elemenata da se u ovom slučaju uopće radi o hramovima vezanima uz kult nekog od božanstava, pa bi se mogli prihvatiti prijedlozi pojedinih istraživača (Duval, Wilkes) o građevinama, odnosno monumentima neke druge namjene u okviru zapadnoga kulturnog prostora.

Baveći se tim pitanjem uz takva sam znanja uzeo, za sada, kao polazište daljnjih istraživanja samo broj hramova i predložio, kao jedno od mogućih objašnjenja pojave četiriju kulturnih građevina istočno i zapadno od Peristila, težnju očitovanja stanovitog simbolizma u Palači, koji bi brojem kulturnih građevina odražavao vladanje četvorice (tetrahiju), inače simbolično prisutnu u postamentima iznad Zlatnih vrata.⁷² Takvo povezivanje nipošto ne isključuje i druga moguća tumačenja do kojih bi moglo doći kad se konačno utvrde atribucije dviju manjih okruglih građevina koje za sada nazivamo prema Prokulijanovom opisu »hramovi« »Cibele« i »Venere«.

2. Uloga i atribucija najvećeg, istočnog hrama u splitskoj Palači čini se da unatoč različitim mišljenjima o njemu ipak nije nepoznata. Najveći broj autora, kako onih koji danas pripadaju već starim povijesnim vrelima, tako i novijih istraživača, slažu se s tim da je zgrada koja je u ranom srednjem vijeku posvećena u splitsku stolnu crkvu bila mauzolej cara Dioklecijana i istodobno hram posvećen Jupiteru, Dioklecijanovu božanskom ocu.

Uz tradiciju i potvrdu u najstarijim vrelima, takva se atribucija zasniva i na analizi ukrasnog sadržaja u samoj građevini. To se prije svega odnosi na gornji ukrasni friz u unutrašnjosti, gdje su unutar posmrtnih vijenaca uklesani

⁷¹ J. Marasović, Dioklecijanova palača, graditeljstvo, knjiga u pripremi.

⁷² H. Kähler, o. c. str. 101. Za simbolizam u kasnoj antici usp. također Baldwin Smith, *Architectural Symbolism of Imperial Rome and the Middle Ages*, Princeton, 1956.

portreti cara i carice, bez sumnje programirani da trajno predočavaju likove najvažnijih pokojnika, što ne priječi i drugo moguće objašnjenje uloge tih likova u očitovanju nedečekane Dioklecijanove apoteoze. Neki drugi detalji u istom ukrasnom vijencu, kao što je lik Hermesa Psychopomposa koji podržavaju eroti, isto kao i drugi eroti s girlandama, poznati su motivi iz kasnoantičke sepulkralne umjetnosti. Sve druge atribucije istočne kultne zgrade (Dijanin hram, mitrej, hram boga Sunca) nemaju oslona u povijesnim vrelima niti pak u sačuvanim ostacima.

Nesporna je primjedba kako je do Dioklecijanova vremena bio neuobičajen smještaj mauzoleja uz sami stambeni blok, ali s pojavom Dioklecijana štošta se toga pokazuje novim u životu Rimskoga Carstva općenito, pa tako valja gledati i na položaj takve građevine u splitskoj Palači.

3. Različite su i atribucije zapadne kultne građevine pravokutnog tlocrta glede osnovne namjene (hram Palače, carev mauzolej ili neka druga namjena, vezana uz kult mrtvih) ili pak zbog božanstva koje se štovalo u njoj (Eskulap, Cibela, Jan, Jupiter, Sol invictus). Iz analize ukrasnog repertoara na samoj građevini moglo bi se u svezi s prvim pitanjem smatrati najuvjerljivijom Cambijevu pretpostavku o hramu koji odražava panteistički koncept rimske religije. Iako je u okviru takvog koncepta moguće tumačenje uloge hrama i u nekoj vezi s kultom mrtvih, nije prihvatljivo poistovjećivanje prostilnog hrama s carevim mauzolejem, kako su to predlagali pojedini istraživači u XIX. stoljeću.

4. Male okrugle »hramove« u zapadnom prostoru temenosa povijesna vrela vezuju uz imena Cibebe (Proculiano, Fischer von Erlach), Venere (Proculiano) i Marsa (Toma Arhidakon?) Ukras tih građevina za sada je još nepoznat osim ulomka vijenca južnoga hrama,⁷³ pa se ne može provjeriti uvjerljivost tih vrela. Ipak, prilikom istraživanja sjevernog okruglog »hrama« pronađena je šapa koja bi se ikonografski mogla vezivati uz božicu Cibelu,⁷⁴ a i Giustinianov podatak o kipu božice Cibebe potvrđuje snagu tradicije o prisutnosti te božice u Dioklecijanovoj palači bez obzira na okolnost da su sačuvane sfinge i njihovi ostaci sa sličnim ikonografskim atributima mogle utjecati na svijest u gradu koja je podržavala takvo mišljenje. Atribucija tih građevina ostaje stoga i dalje otvorenim pitanjem, kao i uopće njihova uloga u zapadnom kulturnom prostoru. Objavljivanje rezultata istraživanja i nacrtu prvobitnog izgleda tih građevina približit će nas i odgovoru na ta pitanja.

⁷³ T. Marasović: Dioklecijanova palača (1994), sl. na str. 112.

⁷⁴ I. L., Prilikom radova u kavani Luxor nađena kamena lavlja šapa, »Slobodna Dalmacija«, Split, 5. III. 1979.

ON THE TEMPLES OF DIOCLETIAN'S PALACE

Tomislav Marasović

Interpretations of the functions of the religious buildings within Diocletian's Palace are numerous and diverse. In his systematic analysis of the architecture of the Split palace J. Marasović deals with the problem of the form of these buildings, while the author of this article is more concerned with their attribution and function. The author begins with a concise chronological listing of the more significant opinions on that question in order to facilitate a debate on the issue. He begins with that of Constantine Porphyrogenetos from the mid 10th century and ends with contemporary interpretations.

Such an overview leads to several conclusions:

1. The discovery of two edifices of circular ground plan in 1957 finally confirmed the credibility of ancient sources and proved the palace to have had, in its original state, four cult buildings, of which the largest octagonal one was situated to the east and three smaller ones to the west of the Peristyle. There is not enough evidence to definitely determine the worship of any specific group of deities in the palace (which would be characteristic for late Antiquity), despite the possible attributions of the cult buildings to groupings such as Jupiter-Aesculapius-Cybele-Venus or even Jupiter-Janus-Cybele-Venus in combinations with Mars and despite the possible and very plausible conclusion that the western temple maintained the pantheistic tradition of Roman worship. Research of the two smaller circular buildings in the western temenos has uncovered no definite links between their form and the characteristics of temples related to the worship of a deity. It is thus possible to accept the thinking of certain researchers that these temples are in fact monuments of a different function within the western cult sector of the palace.

The author puts forward the possibility that the number of temples itself is significant in that the existence of four cult buildings to the east and west of the Peristyle may be a symbolic representation of the tetrarchy that ruled the Empire at the time. Similar allusions can also be found in the plinths above the Golden Gate.

2. The function and attribution of the largest, eastern temple in the Palace has been determined in spite of differing opinions on the subject. It is generally felt, on the basis of the oldest historical sources and more recent research, that the building that became the Split cathedral in the early Middle Ages was originally the Mausoleum of the Emperor Diocletian and a temple dedicated to the worship of Jupiter, Diocletian's divine father.

3. There are also differing opinions on the attributions of the western rectangular building both in terms of dedication (Aesculapius, Cybele, Janus, Jupiter, Sol invictus), and in terms of basic function (palace temple, imperial mausoleum or some other usage related to the cult of the dead). Analysis of the decorative details on the building itself brings into question Cambi's hypothesis that the temple reflects the pantheistic tradition of Roman religion.

4. The small circular »temples« in the western section of the temenos are mentioned in historical sources in terms of the Cybele (Proculiano, Fischer von Erlach), Venus (Proculiano) and Mars (Archdeacon Thomas). The ornamenta-

tion of these edifices remains unknown apart from the uncovered fragment of a frieze from the southern temple and as result the credibility of the mentioned sources cannot be checked. Their attribution remains, therefore an open question as does their function in the western sector. Publication of the results of research with reconstruction drawings showing the original appearance of these buildings should provide some enlightenment to this question.